

A leaotungi emberkéék és a kínai agyaghadssereg

Jókai Mór Kína-képe történeti források nyomán

Kubus Kata Virág
2025.01.15.

A leaotungi emberkék és a kínai agyaghadzsereg

Jókai Mór Kína-képe történeti források nyomán

„Hajh! csak messze vagyon Soroksártól Khína!

Poétának lenni, rettenetes kín a’!

(Poétikus kinrímszorulat.)”¹

Ahogy azt számos kutatás igazolta már,² Jókai Mór történeteinek jórésze nem csupán a szerző fantáziájának szüleménye. Inspirációt gyűjtött a kor aktuálisan hozzáférhető irodalmából, történelmi eseményeiből és technikai vívmányaiból. Írásainak nagyrészt forrásként legkülönbözőbb olvasmányélményeit használta fel, akár az egyszerű újsághírtől a Pitavalon át korának kurrens tudományos munkáiig.³ Már első monográfiája, Zsigmond Ferenc is felhívta erre a figyelmet Jókai *Nepean-sziget* című novellája kapcsán⁴: „...Jókai képzeletének hű szövetségese: a gazdag reális ismeret. Ördöginek nevezhetjük Jókai képzeletét, melynek, mint Madách Luciferének, csak egy talpalatnyi kell a realitás szilárd földjéből, melyen lábát megvethesse s akkor egy új világ urának érzi és érezteti magát. A valóságból elég Jókainak egy vékony fonal, melyre fantáziájának csodás színű gyöngyei fűződhessenek.”⁵ A szerző tehát sok esetben az őt körülvevő tapasztalati valóság „realitását”, vagy mások által már megírt történeteket használt fel szövegeihez, ezeket pedig saját fantáziavilágának elemeivel egészítette ki. Mikszáth Kálmán Jókai-monográfiájában kiemelte, hogy Jókai írói munkamódszerének meghatározó része az anyaggyűjtés: „Termékenységé most éri el az emberfölötti méreteket. Még leírni is sok, ami tőle megjelenik. Egy másoló tönkre tenné a kezét, írási görcsöket kapna.

¹ Ismeretlen szerző, *Kinrimdöcögmények*. Bolond Istók, 1904/9. 10.

² Hajdu Péter *A jövő század regénye* kapcsán a következőképpen mutat rá a jelenségre: „A történeti forrást nem tekinti áttetsző médiumnak, sokkal inkább az információ közvetítettségét hangsúlyozza, hagyva, hogy a tárgyról az olvasó azt gondolja, amire a felgyűjtött képzelet csak ragadtatja.” HAJDU Péter, *Jókai Ázsiai utópiája A jövő század regényében*, Literatura, 2019/3, 327. Ezen kívül lásd: KÁRPÁTI Aurél, *Kulcs Jókai regényeihez*, Az Est Hármakönyve, 1925, 277-281; illetve HANKISS János, *Európa és a magyar irodalom: A honfoglalástól a kiegyezésig*, Bp., Singer és Wolfner, 1942, 479-500.

³ Gróf BETHLEN Ödön, *Eredeti levelek Chinából. I.*, Vasárnapi Ujság, 1868/49-50.

RAJKA László, *Jókai és a Pitaval*, ItK, 1936, 46-60.

Johann Christoph WAGNER, *Das mächtige Kayser-Reich Sina und die Asiatische Tartarey*, Augsburg, Koppmayer, 1689.

⁴ vö. SURÁNYI Beáta, *Kicsinyítő képzelet: Jókai Mór: A leaotungi emberkék = Az emlékező képzelőerő*, Bp., Reciti, 2021, 35.

⁵ ZSIGMOND Ferenc, *Jókai*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1924, 55.

Hát még kigondolni azt a sok szép dolgot? Hát még hozzá olvasni a forrásokat? Mert mind olyan művek következnek, amelyeket nem szophat az író a kisujjából.”⁶ Mikszáth Jókai kreatív fantáziája mellett felhívja a figyelmet arra a széleskörű forráskutatásra is, amelyet az író alkotói munkája során végzett. Tzvetan Todorov a fantasztikus irodalom működési struktúráját egy általunk ismert világ, és egy ezzel összeférhetetlen, másik a világban bekövetkezett, megmagyarázhatatlannak tűnő esemény kettősségében látja.⁷ Jókai Mór forráshasználata lehetővé teszi e kettősség létrejöttét az egyes szövegekben, hiszen az általunk ismert tapasztalati valóság elemeit rendkívüli pontossággal ábrázolja, ugyanakkor azokat olyan elemekkel egészíti ki, amelyek megmagyarázhatatlannak tűnnek a valóságnak vélt világ értelmezési horizontján. Todorov rávilágít, hogy a fantasztikum esetében a „bizonytalanság” érzete meglehetősen fontos szerepet játszik: „A fantasztikum tehát a csak természeti törvényeket ismerő ember habozása egy természetfölöttinek tűnő esemény láttán.”⁸ Az olvasó az effajta szövegek esetében nem tudja pontosan eldönteni, hogy a fantázia elemei munkálkodnak az általa ismert valóságban, vagy az ábrázolt világra vonatkoznak más törvényszerűségek, mint a megszokottra. Jókai az ilyen típusú műveinél olyan valós környezetet és helyzetet teremt, amelyben tökéletesen tudnak érvényesülni az ismeretlen, újszerű elemek. *A látható Isten*⁹ című szövegében könyvtárának fontosságáról ír: „Az élet és a könyvtár két nagy iskola. A teremtésnek két nagy univerzuma. [...] Harminc év óta mindig hordok magammal egy-egy kis könyvecskét, amibe mindazt följegyzem, amit az élet és a könyvtárak tanítanak.”¹⁰ Az íráshoz szükséges készség kettősségről alkotott véleményét pedig a következőképpen fogalmazta meg az *Egy magyar nábob* című regényének utószavában: „A regényírónak érezni is kell, tudni is kell, ébren is kell látni, álmodni is kell tudni. Ez az én elméletem.”¹¹ Az érzetek, a fantázia és az éber tudatállapotban megszerzett tárgyi tudás egyaránt fontos számára, a kettő kiegészíti egymást alkotási folyamatában.

A Jókai-filológia tehát a kezdetektől foglalkozott a szerző forráshasználatával. Wolfgang Iser *A fiktív és az imaginárius*¹² című művében hangsúlyozza, hogy egy irodalmi szöveg működését éppen a fikcióképző aktusok határozzák meg, így a fiktív és a valós elemek elkülönítésén alapuló szempontrendszer újragondolása szükséges: „Ha tehát kísérletet teszünk

⁶ MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora II.*, Bp., Akadémiai, 1960, (JMÖM) 114.

⁷ Tzvetan TODOROV, *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*, Bp., Napvilág, 2002, 24-38.

⁸ *Uo.*, 2002, 25.

⁹ JÓKAI Mór, *A látható Isten*, Koszorú, 1879/1, 490.

¹⁰ Mivel a szövegnek nincsen kritikai kiadása, az első megjelenést hivatkozom: JÓKAI Mór, *A látható Isten*, Koszorú, 1879/1, 481-493.

¹¹ JÓKAI Mór, *Egy magyar nábob II.*, Bp., Akadémiai, 1962, (JMÖM) 259.

¹² Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Bp., Osiris, 2001

a fikció fiktív jellegének leírására, nincs sok értelme annak, hogy vonatkoztatási keretet keresve mereven ragaszkodjunk fikció és valóság régi megkülönböztetéséhez. Az irodalmi szöveg valóság és fikció keveredése, s ekképp magával vonja az adott és az elképzelt összjátékát. Minthogy ez a kölcsönhatás lényegesen többet hoz létre a kettő közötti egyszerű ellentétnél, talán jobban tesszük, ha egyszer s mindenkorra leszámolunk a fikció és a valóság régi ellentétével, s e kettősséget egy olyan triásszal helyettesítjük, amely a valós és a fiktív mellett harmadikként az ezután imagináriusnak nevezett elemet tartalmazza.”¹³ Iser az irodalmi művekben a fiktív és a valós elemek kölcsönhatásának megfigyelését javasolja, nem pedig ezek határozott elkülönítését, hiszen minden fikció valóságelemekből épül fel, a reális elemek pedig nem tekinthetők egyenlőnek a tapasztalati valósággal. Véleménye szerint a „fikcióképző aktus” a „reprodukált valóságot” átírva hozza létre az imaginárius minőséget: „... a fikcióképző aktus a reprodukált valóságot jellé változtatja, miközben az imagináriust olyan formaként szerepelteti, amely lehetővé teszi, hogy fölfogjuk, mire mutat a jel.”¹⁴ Ez Jókai egyes szövegeinek értelmezésekor is előremutató megközelítés lehet. Jelen dolgozat Jókai Mór írásainak Kína képét vizsgálja az egyes szövegek történeti forrásainak nyomán, továbbá kísérletet tesz *A leaotungi emberkék*¹⁵ című elbeszélés és a terrakotta hadsereg kapcsolódási pontjainak felderítésére.

Edward W. Said *Orientalizmus* című művében amellet érvel, hogy a 18. század végétől az orientalizmus szerteágazó fogalmát a Keletről való gondolkodás intézményesült formájaként is értelmezhetjük az európai kultúra és a Kelet viszonylatában.¹⁶ A Keletről való gondolkodás és a keleti témák felértékelődése véleménye szerint meghatározónak bizonyult a 19. század európai irodalmát illetően, hiszen a Kelet és Nyugat kapcsolata fontos szerepet játszott az európai kultúra önmeghatározásában is a gyarmatosítások idején: „Az orientalizmus tehát nem egyéb, mint a Kelet meghódítását, átformálását, és a felette való uralom megszerzését célul kitűző nyugati viselkedésminta.”¹⁷ Said rávilágít arra, hogy az orientalizmus magában hordoz a korban egyfajta geopolitikai tudatot, melynek leképeződése az irodalomban is fellelhető.¹⁸

¹³ Wolfgang ISER: *A fiktív és az imaginárius*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Bp., Osiris, 2001, () 21.

¹⁴ *Uo.*, 23.

¹⁵ JÓKAI Mór, *A leaotungi emberkék*= *Uő, Mesék és regék*, Bp., Révai, 1898 [A szöveg először folytatásban jelent meg a Pesti Hírlapban. Az idézetekhez a továbbiakban ezt a kötetmegjelenést hivatkozom, a kiadások szövege azonos.]

¹⁶ Edward W. SAID, *Orientalizmus*. ford. Péri Benedek, Bp., Európa, 2000, 9–56.

¹⁷ *Uo.*, 12.

¹⁸ *Uo.*, 1–40.

Keleti vonatkozású témák a 19. századi magyar irodalomban is megjelentek. Kína egzotikus kultúrájának hagyománya a magyar irodalomban Jókai művein keresztül kifejezetten nagy hangsúlyt kapott, szövegeinek gyakori témája volt a Kelet.¹⁹

1851-ben *Tsong-nu* címmel jelent meg egy novellája a Reményben,²⁰ mely később a *Délvirágok*²¹ című kötetben is helyet kapott. A kötetben megjelenő novellákat a Dél tematikája kapcsolja össze. A novellaciklusban többek között az arab, a cigány és a kínai kultúra egyes történetei szerepelnek. A kötetben három olyan szöveg is megjelenik, mely a *históriai novella* műfajmegjelölő alcímet kapta, ezek a *Perozes*²², *Kelet királynéja*²³, és a *Tsong-nu*²⁴, amelyre még visszatérek a dolgozat későbbi részeiben, hiszen ennek helyszíne Kína. A *históriai novella* megjelölés a szerző részéről egyfajta olvasói utasítás, mely szerint az olvasónak hiteles történeti elbeszélésként érdemes olvasnia a szöveget. Fried István a szerző *Egy asszonyi hajsza*²⁵ című regényének kapcsán mutat rá Jókai forráshasználatának és prózaprogramjának összetettségére a történelmi hitelesség kérdését illetően. Rávilágít, hogy a történetírók által „elfogadottnak minősített” történelmi regényekhez képest Jókai egyes elbeszélései olyan narrációs stratégiák mentén haladnak, amelyek a valóságnak vélt történelmi események sorába ágyazzák azokat a történelmi szempontból olykor jelentéktelennek tűnő, de a történetvezetés és a cselekmény strukturáltságának szempontjából annál nagyobb jelentőséggel bíró mozzanatok, amelyeket a mű fókuszba helyez. Meggyőzően érvel amellett, hogy a „forrásokhoz való szuverén viszony” ellenére az *Egy asszonyi hajsza* mégis „történelmi” regénynek tekinthető (a jelző itt a 19. század második felében elfogadott fogalomhasználat szerint értendő).²⁶ Az ilyen esetekben a történeti és fikciós elemek keveredése figyelhető meg, melynek során az író maga dönti el, hogy milyen mértékben vegyíti a két komponenszt a történetvezetés folytonosságának és konstruktivitásának érdekében. A *Délvirágok*ban megjelenő novellák is hasonlóképpen épülnek fel a forráshasználat tekintetében. A történetvezetés jellemzően a valóságillúzió megteremtésére törekszik a korszakban hitelesnek tartott források felhasználásával, így ebben a tekintetben történelmi, vagy históriai novellákként értelmezhetőek.

¹⁹ Lásd: Tsong Nu históriai novella, A leaotungi emberké= stb. (JÓKAI Mór, *Tsong-nu*, Remény, 1851/ 3, 97-107.; JÓKAI Mór, *A leaotungi emberké=* Uő, Mesék és regék, Bp., Révai, 1898.)

²⁰ JÓKAI Mór, *Tsong-nu*, Remény, 1851/ 3, (szeptember 5.), 97-107.

²¹ JÓKAI Mór, *Délvirágok I., II.*, Pest, Emich Gusztáv, 1856.

²² [A novellákat a továbbiakban egy később megjelent kötetből hivatkozom, a szövegek azonosak az első kiadásban szereplő szövegekkel.] JÓKAI Mór, *Délvirágok*, Bp., Révai, 1984, (JMÖM Nemzeti kiadás) 85-111.

²³ *Uo.*, 13-70.

²⁴ *Uo.*, 70-85.

²⁵ JÓKAI Mór, *Egy asszonyi hajsza*, Bp., Akadémiai, 1976. (JMÖM) 267-405.

²⁶ *Uo.* 218-220. oldal

A Kína tárgyú szövegek esetében viszont érdemes elgondolkodni azon, hogy a 19. századi Magyarországon milyen hiteles forrásokhoz férhettek hozzá az írók a távoli Kína világával kapcsolatosan. Mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy Gróf Széchenyi Béla vezetésével 1877 decemberében indult egy expedíció, mely a „közép-és keleti Ázsia kifürkészésére”²⁷ irányult. Erről 1881-ben kiadtak egy kötetet *Gróf Széchenyi Béla kelet-ázsiai utazása India, Japán, China, Tibet és Birma országokban*²⁸ címmel, melyet Kreitner Gusztáv, az expedíció geográfusa írt. A kiadvány az utazás átnézeti térképét és egyéb művészeti illusztrációkat is tartalmaz. Az útleírás tudományos igényű, mégis rendkívül olvasmányos szöveg, mely helyenként szubjektív leírásokkal egészül ki. 1886-ban a Királyi Magyar Természettudományi Társulat kiadott még egy kötetet, melyet az expedíció egy másik tagja, Lóczy Lajos (geológus) írt *A Khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása*²⁹ címmel. Az expedícióról és a két kötet megjelenéséről 1897-ben a Vasárnapi Ujság a következőképpen adott hírt: „Az expedíció teljesen felszerelve 1877 decz. 4-én indult el s csak 1880-ban tért vissza. A gróf előkelő neve, az utazás híre megkövetelte az expedíciótól, hogy mindenekelőtt a nagyközönséget elégítse ki. E célból írta meg Kreitner az utazás népszerűen előadott történetét, mely 1881-ben jelent meg. E célból adta ki a magyar természettudományi társulat 1886-ban Lóczynak «A khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása» című nagy földrajzi munkáját. E könyvekben azonban a gróf tilalma folytán az út tudományos eredményeit közölni nem volt szabad...”³⁰ Dr Jankó János cikke részletes beszámolót ad a kötetek megjelenésével és az expedícióval kapcsolatosan, illetve beharangozza egy harmadik kötet megjelenését a témában. A cikkből egyértelműen kiderül, hogy a két kötet a nagyközönségnek szól. A Vasárnapi Ujságban már korábban, 1868-ban is jelent meg olyan írás, amely egy kínai utazó beszámolóját tartalmazta, tehát a témaválasztás a korszakban nem volt egyedüli eset. Ez Gróf Bethlen Ödön *Eredeti levelek Chinából*³¹ című cikksorozata volt, melyet a lap két egymás utáni számban közölt. A címben szereplő „Eredeti” jelző azt nyomatékosítja, hogy a leveleket Gróf Bethlen Ödön személyes tapasztalatai alapján írta, ezáltal pedig az útleírás egyfajta kuriózumként jelenik meg. A Kínával kapcsolatos információk

²⁷ KREITNER Gusztáv, *Gróf Széchenyi Béla kelet-ázsiai utazása: India, Japán, China, Tibet és Birma országokban*, Bp., Révai testvérek, 1882., 1. [A kötet első megjelenése nem hozzáférhető, így a továbbiakban a második kiadást hivatkozom.]

²⁸ KREITNER Gusztáv, *Gróf Széchenyi Béla kelet-ázsiai utazása: India, Japán, China, Tibet és Birma országokban*, Bp., Révai testvérek, 1882.

²⁹ LÓCZY Lajos, *A Khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása*, Királyi magyar Természettudományi Társulat, 1886.

³⁰ Dr JANKÓ János, *Gróf Széchenyi Béla Kelet-Ázsiai utazása*, Vasárnapi Ujság, 1897/7 (febr. 14.), 102.

³¹ Gróf BETHLEN Ödön, *Eredeti levelek Chinából. I.*, Vasárnapi Ujság, 1868/49-50.

tehát ezen az úton eljuthattak a nagyközönséghez, benne lehettek a köztudatban és hatással lehettek az olvasók által kialakított Kína-képre Magyarországon. A szövegek természetesen az írók számára is inspirációként szolgálhattak, Jókai pedig több mint valószínű, hogy találkozott ezekkel a szövegekkel, hiszen a Vasárnapi Ujság főszerkesztőjeként dolgozott ebben az időszakban.

A *Tsong-nu*³² című novella egy Kínában frissen hatalomra került császár uralkodásának első pár évét meséli el. A cím azonos a fiatal császár nevével. Tsong-Nu neve valószínűleg, egy Jókai által kitalált személynév, a források nem jegyezték fel ilyen nevet viselő császárt. A történetet a szerző az egykor bujdosó, vándorló magyar nép megszólításával indítja, ezt a retorikai gesztust pedig az első bekezdésben következetesen egyesszám második személyben használja. Mint onnisciens narrátor, kollektíven szól a vándorló magyar néphez, végigtekintve annak történelmére a honfoglalás előtti időszakban, egészen a Kínai birodalom területén folyt harcokig. A történetből kiderül, hogy a hun nép egy nyertes csata után adót vetett ki Kínára. A cselekmény egészen végighúzódo feszültség abból adódik, hogy Tsong-Nu, a frissen trónra került kínai császár próbál megoldást találni a helyzetre és kikerülni a rájuk kivetett hadisarcot, viszont ezt saját népének mentalitásával összeférhetetlen eszközökkel szeretné elérni. Harcos nemzetet szeretne faragni a kínai népből, melynek évszázados hagyománya a kultúra, a művészet, a földművelés, a kereskedelem és az iparművészeti mesterségek köré épült fel. Az olvasó érzékletes leírást kaphat Kína „legszebb, leggazdagabb” területéről, a Quenn-Hinn tartományról. Mind természeti adottságai, mind pedig lakosai rendkívüliek, s a leírás szerint az ottani nők a legbecsesebbek, messze földön híresek szépségükről. (A tartomány neve ugyancsak Jókai fantáziájának szüleménye lehet.) Tsong-Nu hatalmas pusztítások árán katonákat toborzott a birodalomban, viszont Quenn-Hinn népe nem engedelmeskedett az utasításainak. A hosszú belharcok végére Quenn-Hinn népéből egy lakos sem maradt életben, a tartományt pedig a szó szoros értelmében a földdel tették egyenlővé.

A szöveg strukturáltsága miatt az olvasó először részletes képet kap a kínai tájról és a kultúra nagyszerűségéről, ezután a császár és a nép értékrendjének különbségei miatt bekövetkezett pusztulásról, így a nép által megélt értékvesztés hangsúlyossá válik. Tsong-Nu szeme előtt a hunok legyőzése lebeg célként, ennek eléréséhez semmilyen eszközt sem vet meg, az emberélet és az eddig felépített működő gazdasági és társadalmi rendszer kevésbé fontos számára, mint a hunok legyőzése. Minden erőfeszítés ellenére a hunok ismét visszaverik a kínai

³² JÓKAI Mór, *Délvirágok*, Bp., Révai, 1984, (JMÖM Nemzeti kiadás) 70-85.

csapatok támadását, így novella végén felmerülhet a kérdés, hogy mivégre történt a pusztítás? Jókai a hun népet erősnek és verhetetlennek ábrázolja a harcokban, viszont ezzel Kína társadalmának kimagasló erényeit nem láttatja kevésbé értékesnek, csupán a két kultúra különbségei éleződnek ki a történetben.

Ahogy a *Tsong-nu* című novellát is, a szerző több Kína tematikájú szövegét saját neve alatt publikálta,³³ viszont Kakas Márton álnév alatt jelent meg olyan szövege is, amelyben a kínai és az európai kultúra egymáshoz való aktuális viszonyát tárgyalja.³⁴ A szerző álnévhasználatát vizsgálva nem állapítható meg, hogy Jókai a keleti témájú szövegeit egy szerzői név alá rendezte volna. Kiss A. Kriszta rávilágít, hogy a Kakas Márton szövegek esetében fontos megfigyelni, hogy Jókai csak bizonyos szituációkban használja ezt a szerzői álnevet: „A McHale szerinti megkülönböztetés harmadik álnév-viselési típusa a »játékos hamisítás« [mock-hoax], amely leggyakrabban ideiglenes, tehát az adott szerző csak egy adott életszakaszában vagy bizonyos helyzetekben használja ezt az álnevét, és nem célja a »nagy leleplező(őd)és«. Az álnév használatának oka ebben az esetben elsősorban esztétikai, a szöveg értelmezéséhez szorosan hozzátartozó elem. E típusba sorolható Jókai legismertebb álneve, a Kakas Márton is.”³⁵ Az ilyen típusú szövegeket tehát ennek tükrében kell megfigyelnünk, hiszen ez „a szöveg értelmezéséhez szorosan hozzátartozó elem”. Kiss A. cikkében azt is kifejti, hogy milyen oka lehet annak, hogy a szerző egyes szövegeit ezen az álnéven jelenteti meg: „Jókai, a szerző-újságíró arra használja ezt az álnevet, hogy bizonyos aktuális témákról olyan modalitásban írhasson, ami saját nevének diskurzusába nem férnének bele (...)”³⁶ Ez az álnévhasználat nagyobb szabadságot biztosít a szerzőnek, kiléphet a szerzői névhez kapcsolódó szövegtörzshöz által kijelölt korlátai közül. A Kínáról szóló szövegek modalitását a Said-i értelemben vett orientalista szemléletmód miatt sok esetben egyfajta faji felsőbbrendűség jellemezte a korszak Európájában,³⁷ a bejáratott figura nézőpontjából pedig Jókai ironikusan fogalmazhatta meg az európai felsőbbrendűségről szóló (elítélő) különvéleményét. Kakas Márton álnéven publikált szövege a *Boltom és parlamentem*³⁸, melynek utolsó soraiban a

³³ Lásd: JÓKAI Mór, *Nagy hullás van Chinában*, Az Üstökös, 1862/4.; 1., vagy JÓKAI Mór, *Chinai furcsaságok*. Az Üstökös 1863/23., 179.

³⁴ JÓKAI Mór, *Boltom és parlamentem*, Az Üstökös, 1862/16., 122.

³⁵ KISS A. Kriszta, *Egy „nyelvi álarc” születése és kiteljesedése: Kakas Márton, Jókai „házi szelleme”*= Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2020/35-36, 257-275.

³⁶ *Uo.*, 271.

³⁷ Edward W. SAID, *Orientalizmus*. ford. Péri Benedek, Bp., Európa, 2000, 9–56.

³⁸ Jókai Mór, *Boltom és parlamentem*, Az Üstökös, 1862/16., 122.

következőképpen ír a kínai nép helyzetéről: „...Még a szegény chinaiakról akarok beszélni. Tudjuk minő lelki sötétségben sinlődik e pogány nemzet. A főrend Buddhavallást követ, a köznép pedig bálványokat imád; s minthogy a Buddhapapok keményen tiltják Chinában bennt bálvány-képeket készíteni, annál fogva Tibetben egész gyárak vannak, melyek hasonló fabrikátumokkal foglalkoznak, s azokat a határon átcsempészve, eladják drága pénzért. Uraim. Nekünk kötelességünk e botránynak véget vetni. Miután nekünk is vannak már Chinában telepeink, hogy a tibeti bálványfaragókat istentelen mesterségüktől elszoktassuk, készíttessünk mi magunk hasonló bálványkákat, s áruljuk olcsóbban. Ajánlhatom e tekintetben Downingstreetben levő galanterie kereskedésemet. Mylordok és gentlemanek. Ezúttal nincs több hirdetni valóm.”³⁹ A történet rendkívül szellemes irodalmi játék, mely egyfajta erkölcsi felütéssel fogalmaz meg angol társadalomkritikát, hiszen a szövegben említett „Downingstreetben levő galanterie kereskedés” egyértelműen az angol miniszterelnöki rezidenciára utal. A szöveg Anglián keresztül a teljes európai kapitalista rendszert bírálja. A szöveg kiélezettnek, és fontosnak láttat egy a világgazdaságra nem túl nagy hatást gyakorló problémát. Ezáltal a szituáció önmagában is komikussá válik, egyértelműen kiderül, hogy Jókai ironikusan mutat görbe tükröt az angol, és általánosságban az európai gazdasági munkamódszerekkel kapcsolatosan. Gunyoros hangnemben mutatja be, hogy az európai ember „kötelességének” érzi a keleti világ gazdaságába, kultúrájába, – és hitvilágába való beavatkozást, hiszen a „lelki sötétségből” az európai kultúrának ki *kell* segíteni a kínai népet úgy, hogy az angol, vagy az európai kultúrát és etikettét eljuttatjuk hozzájuk. A vallási kérdést gazdasági szemszögből értelmezi, ilyen tekintetben pedig a haszon sem maradhat el, az európai kereskedelmi szemlélet ugyanis az, hogy olcsóbb termékek gyártásával gyakorol hatást a gazdaság működésére, majd uralni szeretné a piacot Keleten is.

Said rávilágít arra, hogy a felsőbbrendűség látszatának a fenntartása tudatos konstrukció, mely Európa kultúrpolitikáját képezte a gyarmatosítások időszakában: „...a XIX. század közepére, a legfőbb kérdéssé az uralkodó autoritás kérdése lett, az intézmények felállásáé, például Indiában. Itt egy nagyon kisszámú angolról van szó, akik egy 300 milliós népességű országot uraltak, tehát fel kellett találniuk azokat a módokat, és nemcsak erőszakosakat, hanem a szellemieket is, amelyekkel megbékítik őket, hogy megelőzzék a lázadást, tehát például az angolok által bevezetett iskola-rendszer egyebek közt arra szolgált, hogy meggyőzzék az indiaiakat az *angolok felsőbbrendűségéről*.⁴⁰ Az irodalmat is erre

³⁹ Jókai Mór, *Boltom és parlamentem*, Az Üstökös, 1862/16., 122.

⁴⁰ Kiemelés- K.K.V.

használták, például Milont.⁴¹ Az idézet ugyan az angol fennhatóság alatt álló indiai gyarmatterületek helyzetére reflektál, de a posztkoloniális viszonyok Jókai (Kakas Márton) leírása alapján hasonlóan mutatkoznak a korban az angol fennhatóságú kínai területeken is. A kulturális fölény kialakításához az irodalom is eszközként szolgált.

Said kiemeli, hogy ha egy európai szerző a Kelet témájával kezdett el foglalkozni, akkor a szövegnek egyfajta önmagát meghatározó keretrendszert kellett kialakítania, állást kellett foglalnia abban, hogy írása tárgyát milyen módon kezelje: ... „Ha valaki eldöntötte, hogy a Keletet tűzi tollhegyre, először próbálja meg meghatározni a Kelethez viszonyított helyzetét. Alkotásában ez a kiindulási pont jelöli ki a szöveg stílusát, szerkezetét, képi világát, tematikáját, motívumait, tehát mindazon tényezőket, melyek együttesen az olvasó megszólításának mikéntjét, a Keletről szóló tudósítás hangnemét adják, s azt a stílust, ahogy a Keletet tálalja, megszólítja.”⁴² A Kelet mássága olyan mértékű volt, hogy arra szükséges volt valamilyen formában reflektálni, a különbségek jobban kiéleződtek, mint a mai világ globalításában. A távolság, és az egzotikus világ titokzatossága pedig lehetővé tette, hogy bizonyos esetekben az írók fantáziavilágának táptalajává váljon egy valós helyszín. Jókai Kakas Márton álnév alatt humorral, satirikusan, karikatúrával reflektált az adott radikális nézőpontra, ezzel pedig egyértelművé tette, hogy a helyzetet kritikusan kezeli, így a probléma árnyaltságára hívja fel az olvasók figyelmét.

Jókai Mór *A leaotungi emberék*⁴³ című elbeszélése szintén az író kínai témát feldolgozó szövegei közé tartozik, ám ezt a *Boltom és parlamentem* című karcolattal ellenben nem álnéven publikálta a szerző. A szöveg keletkezéstörténetének egyes elemeivel Fülöp Dorottya foglalkozott Jókai, a mesés Kelet és a tarokk-kártya találkozása *A leaotungi emberék keletkezéstörténete és értelmezési lehetőségei* című tanulmányában⁴⁴. A tanulmány hiánypótló, hiszen Jókainak ez a kései novellája sokáig nem került a filológiai és irodalomtörténeti kutatások látóterébe. Fülöp rávilágít arra, hogy a szöveg megjelenése után egy héttel Mikszáth és Jókai között nyílt levelezés kezdődött a Pesti Hírlapban, amelyben Mikszáth *A leaotungi emberék* ötletének forrásáról érdeklődik. Jókai részben kitér a kérdés elől, részben pedig azt

⁴¹ Edward. W. SAID – Christoph J. BURGMER, *Bevezetés a posztkoloniális diszkurzusba* (1998), ford. FARKAS Zs., = *Bevezetés a posztmodern irodalomtudományba*, szerk. BÓKAY A.– VILCSEK B.– SZAMOSI G.– SÁRI L., Bp. Osiris, 2002, 603.

⁴² Edward W. SAID, *Orientalizmus*. ford. Péri Benedek, Bp., Európa, 2000, 43.

⁴³ JÓKAI Mór, *A leaotungi emberék*= Uő, Mesék és regék, Bp., Révai, 1898.

⁴⁴ FÜLÖP Dorottya, *Jókai, a mesés Kelet és a tarokk-kártya találkozása: A leaotungi emberék keletkezéstörténete és értelmezési lehetőségei*, Irodalomismeret, 2021/4, 74–88.

állítja, hogy a tarokk-kártyák lapjairól jutott eszébe a történet. Ennek értelmezési lehetőségeiről és filológiai kérdésfelvetéseiről az említett tanulmányban olvashatunk bővebben.⁴⁵ A történet cselekményéből, és a cselekményt színesítő rövid mellékszálakból (Pl.: emberevő szarvasemberek tartománya az egyik szikla mögött) az olvasó számára egyértelművé válik, hogy Jókai a realitás talajától elrugaszkodva itt is fantasztikus elemekkel egészíti ki Kína világát.

A szöveg első mondata kijelöli a cselekmény helyszínét: a „nagy kínai birodalmat”. A helyszín történeti, a tapasztalati valóságból ismert elemnek tekinthető, a szóösszetétel pedig nem csak térbeli, de bizonyos tekintetben időbeli támpontot is ad a befogadónak, hiszen a kínai birodalmat Csin Si Huang-ti császár egyesítette és centralizálta⁴⁶⁴⁷. Bár igen tág az időintervallum, amelyben elhelyezhetjük a történet egészét, biztosak lehetünk benne, hogy az Csin Si Huang-ti, az első kínai császár uralkodási ideje alatt, (i.e. 247- i.e.210) vagy utána játszódik. A főszereplő Csia Csingi császár, aki igen fiatalon, 17 évesen kerül trónra, a történet tehát ugyanúgy egy fiatal császár hatalomra kerülésének első időszakát mutatja be, mint a *Tsong-nu* történelmi novella, ám a Tsong-nuval szemben itt egy haladó szellemű, a társadalmi hierarchia által létrehozott határokat is átlépő uralkodóról beszélhetünk. Csia Csingi újító szándékkal felülvizsgálja az addigi szokásokat az udvarban, és olykor önfejűen szakít a hagyományokkal: „Szokatlan az, hogy a kínai császárnak saját akarata legyen, hogy az a saját szemével akarjon nézni, a saját fejével gondolkozni, a saját kezével utána nyúlni valaminek...”⁴⁸ Csia Csingi császár ennek ellenére, saját érzéki tapasztalatain keresztül, nem mások közvetítésével, idegen tapasztalatokon keresztül szeretné megtapasztalni a világot.⁴⁹ Ezt a narráció ironikus kiszólásokkal kommentálja, melyekből az olvasó érzékelheti, hogy a kínai birodalomban a császár és a köznép között a hierarchia nem csak a néptől való elszigetelődést okozza általában, hanem az élettől való elzárkózással is jár: „Csia Csingi pedig életrevaló fiú volt — kínai császár létére.”⁵⁰ A hierarchikus társadalmi rendszer, és ennek határain való átlépés motívuma természetesen nem idegen az európai kultúra irodalmában sem. A magyar irodalom

⁴⁵ *Uo.*, 76-84.

⁴⁶ Xiuzhen Janice Li, *Standardisation, Labour Organisation and the Bronze Weapons of the Qin Terracotta Warriors*, London, UCL Institute of Archeology, 2011, 22-27.

⁴⁷ A régészeti szakirodalomban való eligazodásban Felföldi Szabolcs volt segítségemre, ezúton is szeretnék köszönetet mondani Neki.

⁴⁸ JÓKAI Mór, *A leaotungi emberkék*= *Uő, Mesék és regék*, Bp., Révai, 1898., 1.

⁴⁹ V.ö.: SURÁNYI Beáta, *Kicsinyítő képzelet: Jókai Mór: A leaotungi emberkék = Az emlékező képzelőerő*, Bp., Reciti, 2021, 74-88.

⁵⁰ JÓKAI Mór, *A leaotungi emberkék*= *Uő, Mesék és regék*, Bp., Révai, 1898., 45.

kontextusából eszünkbe juthatnak Mátyás király meséi,⁵¹ vagy más magyar népmesei motívumok. A mindkét kultúrában megtalálható, egymáshoz hasonló jelenségek és alapmotívumok közelebb hozzák a magyar olvasókhoz a történetet (az ismerős elemek biztonságos közeget teremtenek a befogadáshoz), a különbségek viszont titokzatossá, és egzotikussá teszik azt. Nem véletlen tehát, hogy Jókai egy formabontó főhős szemszögén keresztül ismerteti meg az olvasóval a kínai világ működésének és Leaotung tartományának a történetét, hiszen a mesében a tudás az evidenciának vélt keretrendszerből való kilépés útján válik elérhetővé. A császár magának szeretné kiválasztani a feleségét, de hamar kiderül, hogy Leaotung tartománya, ahol a legszebb lányok és asszonyok élnek Kínában, eltűnt a birodalomból. A császár közvetlen környezetében senki nem emlékszik rá, hogy hol is volt ez a tartomány, és hogy mi történt vele, csak csodás természeti adottságaira és a nők szépségére emlékeznek az emberek. A tartomány ábrázolása több szempontból rendkívül hasonlít a *Tsong-nu* című novellában szereplő Quenn-Hinn tartományra. Csia Csingi a császárságával járó udvari szabályrendszer határain kívül egy másik határt is átlép a megismerés érdekében, hiszen a természettudomány kanonizált rendszerét is újraértelmezi, így hozzáfér olyan tudáshoz is, mely saját kora által behatárolt kánonból kimaradt. Michael Foucault *A szavak és a dolgok*⁵² című művének előszavában rávilágít, hogy a kánont nem csak az adott korszak, hanem az adott kultúra is képes meghatározni és befolyásolni, és a gondolkodásmód földrajzi övezetek szerint is eltérő lehet. Egy Borges szövegben megjelenő példán keresztül érzékelteti, az európai és a kínai gondolkodási rendszer és a logika szabályszerű működéseinek a különbségét: „E csodálatos taxonómiában pontosan egy másfajta gondolkodás egzotikus bája ragad meg minket, az a tény, hogy e tanmesét olvasva tulajdon gondolkodásunk határain járunk, vagyis számunkra mindezt teljességgel lehetetlen elgondolni.”⁵³ Míg az európai ember számára az okoz katartikus élményt, hogy egy, az övétől nagyon eltérő kultúra gondolkodását kell értelmeznie, Csia Csinginek saját kultúrája gondolkodását-, és tudományos tekintetben elfogadott határait is át kell lépnie ahhoz, hogy megfelelő információhoz jusson. Amikor a kérdésben a csillagvizsgáló torony igazgatója sem tud segíteni, a tudósok számára áltudománynak tűnő forrásokat is felkutat. A történet ezen pontján varázslatos, fantasztikus, hihetetlennek tűnő elemek válnak hangsúlyossá a cselekményben. A császár kérdésére a választ csupán a 110 éves barlangi szent tudja pontosan megadni, akinek korábban volt egy látomása arról, hogy mi történt Leaotung

⁵¹ A 19. századi mesemondás és a folklór kapcsolódási pontjairól lásd: GULYÁS Judit, *Női műfaj volt-e a mese?: Mesemondók, mesegyűjtők, meseírók= Nőszerezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk: TÖRÖK Zsuzsa. Bp., Reciti, (Reciti konferenciakötetek 4) 2019., 308-321.

⁵² Michael FOUCAULT, *A szavak és a dolgok*, Bp. Osiris, 2000, 9-18.

⁵³ *Uo.*, 9.

tartományával. A szent elmondásából kiderült, hogy Leaotung tartományának bejáratánál beomlott egy sziklahasadék, és a nép bent rekedt, azóta se tud kijönni. Ahhoz, hogy elegendő legyen a földterület a túléléshez, a leaotungi emberek elkezdtek generációról generációra lekicsinyíteni magukat és állataikat. Bár az információ forrása megkérdőjelezhető volt, Csia Csingi mégis hitelt adott a barlangi szent szavainak, és meghívta az arasznyi emberkéket a palotájába. A látomás igaznak bizonyult. A leaotungiak elfogadták a meghívást, és megjelentek a császári palotában. Csia Csingi első látásra beleszeretett a leaotungi hercegnőbe, de a szerelem nem tudott beteljesülni a két világ különbségei miatt. A tudás megszerzését a cselekményben mindvégig a szabad párválasztás, az igazi társ megtalálásának törekvése motiválja. A császár megpróbálta ebben a tekintetben is önállóan irányítani az életét, és a külvilággal nem törődve, romantikus képzelet szerint szerelemből szeretne megházasodni. A történet zárata nem maradéktalanul pozitív, hiszen a tudás ugyan a császáré lett, de a különbségek mégsem váltak áthidalhatóvá a világok között. A világok közötti átjárhatatlanság a fantasztikus és a tapasztalati valóság között lévő kapcsolat elhatároltságára is reflektál. Csia Csingi a csalódás után soha nem vett el senkit feleségül.

A mesei elemek használatának ellenére a szerző ezt az elbeszélést nyilvánvalóan nem gyermekmesének szánta, bár a későbbiekben így került be a köztudatba. A történet tragikus zárata és a mesei elemekkel tarkított történeti, referenciális elemek ambivalenciája számos értelmezési lehetőséget kínál az olvasó számára. Az elbeszélés először Pesti Hírlapban jelent meg, melynek célközönsége egyértelműen nem a gyermek–korosztály volt, hiszen egy politikai napilapról van szó, így az odaértett olvasók a novella esetében nagy valószínűséggel inkább felnőttek voltak. 1890 októberében a következő pár sorban harangozták be az olvasóknak a szöveg megjelenését: „A lapunkban most folyó regény befejezése után közölni fogjuk Jókai Mórnak egy több számra kiterjedő **novelláját**⁵⁴, melynek címe: A leaotungi emberkék.”⁵⁵ Itt tehát a műfaji megnevezés novella, ami minden kétséget kizáróan helyesnek bizonyul, hiszen a mű megfelel a fantasztikus novella műfaji sajátosságainak. Tzvetan Todorov azonban rávilágít arra, hogy a műfaji kérdések természetükből adódóan sok esetben nem lehetnek egyértelműen meghatározottak: „...elfogadhatjuk azt a gondolatot, hogy a műfajok eltérő általánossági szinteken léteznek, és hogy e fogalom tartalma az általunk választott nézőponttól függ.”⁵⁶ Így tehát lehetségessé válik, hogy egy adott irodalmi alkotás több kategóriába is besorolható legyen, ez pedig Jókai szövege esetében is meghatározó lesz. 1890 novemberében az olvasóknak tett

⁵⁴ Kiemelés- K.K.V

⁵⁵ JÓKAI Mór, A leaotungi emberkék, *Pesti Hírlap*, 1890/315–319.

⁵⁶ Tzvetan TODOROV, *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*, Bp., Napvilág, 2002. 9.

ígéret szerint megjelent *A leaotungi emberkék* első részlete, a megjelenéskor viszont a szöveg a **mese** alcímet kapta. Jókai Mór tehát a paratextusok által meseként definiálta saját művét, mellyel a történetben megjelenő fantasztikus elemekre tesz egyértelmű utalást, a realitás elemei viszont a szöveg olvasása közben szintén hangsúlyossá válnak a befogadó számára. A „mese” alcím tehát fókuszba helyezi azt a kettősséget, mely a mű egészében megjelenik, ez az irodalmi játék pedig egyfajta elbizonytalanító gesztusként működik. Ez a történet nem tart igényt a valóságillúzió megteremtésére, hiszen az alcím magában foglalja, hogy fantasztikus történetről van szó, mégis felszólítja az olvasót, hogy parabolaként olvassa azt. A szöveg teljes megjelenése után kezdődő nyílt levelezés során Mikszáth és Jókai is meseként hivatkoznak a szövegre, illetve a mai szakirodalomban is elfogadott ez a megjelölés.⁵⁷ A műfaji kérdések tisztázásához elengedhetetlen, hogy a dolgozat rávilágítson a mese fogalomtörténeti változásaira a korszakban, melyekre Vojnics-Rogics Réka a következőképpen reflektál: „A mesék a célközönség szempontjából is változáson mentek keresztül: az érzékenység irodalmában és a kora romantikában a mese a felnőttek műfaja, a 19. század utolsó harmadától azonban már a gyermekirodalom részét alkották”⁵⁸ A műfaj történeti átalakulások folyamatként írhatók le, *A leaotungi emberkék* esetében tehát irodalomtörténeti szempontból olyan átmeneti időszakról beszélhetünk, amelyben a mese műfaja még nem kizárólag gyermekirodalomként volt értelmezhető. A különböző értelmezési lehetőségek miatt ma már tulajdonképpen all age irodalomként jelenik meg.⁵⁹

Bizonyos tekintetben a „mese” alcím a korszakban műfaji játék is lehetett Jókai részéről, ez a bravúr pedig nem volt idegen az európai romantika kultúrájában sem. Wilhelm Hauff egyes művei⁶⁰ például szintén több műfaji kód alapján értelmezhetőek és ezek a mesék sem csak gyermekekhez szóltak, – és szólnak napjainkban sem. Az orientalizmus hatása Jókaihoz hasonlóan Hauff egyes meséin is megfigyelhető. Hauff *Mesék* című gyűjteményének az alábbi alcímmel jelent meg: „A képzett osztály fiainak és lányainak”⁶¹. Az alcímben megjelenik egyfajta kettősség, amely szerint gyermekeknek szóló irodalomról van szó, de magas műveltséget igényel a történetek olvasása. Hauff tehát a célközönsége meghatározása során

⁵⁷ FÜLÖP Dorottya, *Jókai, a mesés Kelet és a tarokk-kártya találkozása: A leaotungi emberkék keletkezéstörténete és értelmezési lehetőségei*, Irodalomismeret, 2021/4, 74–88.

⁵⁸ VOJNICS-ROGICS Réka, *A „Gyermekszoba” rejtelmek: A Pesti Napló gyermekirodalmi rovata (1893-1900)*, Tempevölgy, 2019/ 11, 74.

⁵⁹ Az *all-age-irodalom* fogalmával kapcsolatban vö. Hermann Zoltán, Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez = Mesebeszéd: A gyerek és ifjúsági irodalom kézikönyve, szerk. Hansági Ágnes, Hermann Zoltán, Mészáros Márton és Szekeres Nikolett, Bp., FISZ, 2017, 15-32.

⁶⁰ Pl.: *A gólyakalifa*, *Kis Mukk* stb.

⁶¹ Wilhelm Hauff, *Marchen: Herausgegeben von Bernhard Zeller Insel Verlag*, Frankfurt, Frankfurt am Main und Leipzig, 1976, 1.

annak társadalmi osztályát is meghatározza, amire azért lehetett szükség, mert a mese társadalmi megítélése kétes volt a 18.-19. században, sokan az „elit kultúrából kizártakhoz” sorolták.⁶² Gulyás Judit *Női műfaj volt-e a mese?*⁶³ című tanulmányában rávilágít arra tényre, hogy sok esetben a mesei alműfajok határozták meg a célközönséget: „Az újkori Európában a mese nem feltétlenül a gyerekek műfaja volt: a populáris kultúrában a felnőttek, férfiak és nők egyaránt hallgattak és mondtak meséket, ugyanakkor bizonyos mesei alműfajok (pl. állatmese, formulamese) célközönségét elsősorban a gyerekek képezték (ezeket felnőttek egymásnak nemigen mesélték), és ezért az ilyen mesék elbeszélése is azokhoz kötődött, akik a gyerekek gondozását végezték (nők, idősebb családtagok, szolgálók, dajkák stb.).⁶⁴ *A leaotungi emberkék* nem sorolható be egyetlen gyermekmesei alműfajba sem egyértelműen. A szöveg műfaja ebben az értelemben hibridnek tekinthető, hiszen több műfaji kód alapján olvasható. A történet Jókai idejében felnőtteknek szólt, és később, a mese fogalmának változásával társítottak hozzá gyermekirodalmi vonatkozásokat, hiszen az elbeszélés nagyobb gyermekek számára is értelmezhető. A huszadik században a történet megjelent képeskönyvként is, nagyméretű rajzokkal.⁶⁵ Ezek a kiadások már kifejezetten gyermekek számára készültek, 2018-ban pedig színházi adaptációt készített belőle a Kolibri Gyermek- és Ifjúsági Színház, *A császárfü álma*⁶⁶ címmel. Az előadásnak szintén a gyermek korosztály volt a célközönsége.

Kétségtelen, hogy a 19. században a mese, mint műfaj nem kis változáson ment keresztül, amelynek során beolvadt a folklór és a gyermekirodalom műfajaiba.⁶⁷ Lengyel Dénes hívja fel a figyelmet *Jókai népmeséi és anekdotái* című tanulmányában, hogy Jókai néprajzi megfigyeléseit és a magyar népmesék egyes elemeit szépirodalmi műveiben is felhasználja. Lengyel kiemeli, gyűjtési módszereinek változatosságát, és megemlíti, hogy az anekdoták gyűjtésekor a noteszébe készített feljegyzésről.⁶⁸ A noteszeiből viszont kiderül, hogy Jókai nem csak a magyar nép anekdotáit használta fel szövegeihez. *A leaotungi emberkék* esetében joggal gyanakodhat az olvasó arra, hogy a novellában kínai népmondák szerepelnek, de hamar

⁶² GULYÁS Judit, *Női műfaj volt-e a mese?: Mesemondók, mesegyűjtők, meseírók= Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk: TÖRÖK Zsuzsa. Bp., Reciti, (Reciti konferenciakötetek 4) 2019., 297.

⁶³ *Uo.*,

⁶⁴ *Uo.*, 310.

⁶⁵ JÓKAI Mór, *A leaotungi emberkék*, Bp., Ifjúsági, 1954, Fazekas Lajos rajzaival (A4-es méret, spirálkötés), továbbá JÓKAI Mór, *A leaotungi emberkék.*, Bp., Singer és Wolfner, 1933.

⁶⁶ *A császárfü álma*: mese, színpadra írta dalszövegekkel HORVÁTH Péter, rendezte NOVÁK János, Kolibri Gyermek- és Ifjúsági Színház, 105 perc. Bemutató időpontja: 2018. november 17.

⁶⁷ GULYÁS Judit, *Női műfaj volt-e a mese?: Mesemondók, mesegyűjtők, meseírók= Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk: TÖRÖK Zsuzsa. Bp., Reciti, (Reciti konferenciakötetek 4) 2019., 297.

⁶⁸ LENGYEL Dénes, *Jókai népmeséi és anekdotái*, A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve., Petőfi Irodalmi Múzeum–Képzőművészeti Alap, 1964., 111-125.

felmerül a kérdés, hogy hol férhetett hozzá Jókai kínai népmondák egész sorához? A szerző sajtó alá rendezett följegyzéseinek kritikai kiadásából⁶⁹ kiderül, *A leaotungi emberkék* fő forrása Johann Cristoph Wagner 1689-ben kiadott *Das mächtige Kayser-Reich Sina und die Asiatische Tartarey*⁷⁰ című földrajzönyve⁷¹. Fülöp Dorottya arra is rámutatott, hogy Jókai meséjében nem csupán a földrajzönyv *Leaotung* c. fejezetének történetei jelennek meg, hanem az író keverten használja a Wagner könyv egyes történeteit, a könyv egészéből válogatja ki azokat: „Jókai imaginárius Leaotung tartományának érzékletes leírása a könyv különböző fejezeteinek elemeiből kollázsszerűen épül fel.”⁷² Magához a kérdéses fejezethez viszont csak két rövidke jegyzet kötődik a novellában, a „Leaotung gazdag vidék”, illetve a „Táncoló asszonyok”. Az, hogy a szerző Wagner földrajzönyvét használta, nem egyedi eset. A *Dekameron* II. kötetének részeként megjelent *Xelenhoa és Toipingvang*⁷³ című, *Chinai novella* alcímet viselő prózájában például egyértelműen felhasználja a Wagner könyv egyes elemeit.⁷⁴ Több esetben saját művén belül hivatkozik Christoph Wagner földrajzönyvére a kínai témákhoz kapcsolódó szövegrészekben, így például a *Kőszívű ember fiai*⁷⁵ című regényében. Fülöp Dorottya rávilágít arra is, hogy *A jövő századregényében*⁷⁶ is megjelennek olyan részek, melyekben a szerző reflektál arra, hogy az aktuális anekdota Wagner gyűjtéséből származik. A könyv Jókai könyvtárának részét képezte.⁷⁷ Feltételezhetjük, hogy Jókai Mór többször is elolvasta, hiszen a könyvben megjelenő egyes témákhoz noteszeibe följegyzéseket is készített, tehát beemelte ezeket a töredékeket sajátos forráshasználati rendszerébe. *A leaotungi emberkék* történetének jórésze tehát hagyományos kínai mondákból táplálkozik, melyek fantasztikus elemekkel keveredve, átiratként jelennek meg a szerző elbeszélésében. Az azonosítható történeti

⁶⁹ JÓKAI Mór, *Följegyzések II*, kiad. Péter Zoltán, Péterffy László, Akadémiai, Bp., 1967, (JMÖM) 771.

⁷⁰ Johann Christoph WAGNER, *Das mächtige Kayser-Reich Sina und die Asiatische Tartarey*, Augsburg, Koppmayer, 1689. (Delineatio provinciarum Pannoniae et imperii Turcici in Oriente)

⁷¹ V.ö. FÜLÖP Dorottya, *Jókai, a mesés Kelet és a tarokk-kártya találkozása: A leaotungi emberkék keletkezéstörténete és értelmezési lehetőségei*, Irodalomismeret, 2021/4, 74–88.

⁷² Uo., 75.

⁷³ A kötetnek nincs kritikai kiadása, így az alábbi kiadást hivatkozom: JÓKAI Mór, *Dekameron II.*, Bp., Révai, 1928, 44-49.

⁷⁴ Xelenhoa hagyományos kínai történetének és Jókai műveinek kapcsolódási pontjairól bővebben lásd: TOKAJI Zsolt, *Xelenhoa – Kína legszebb asszonya a magyar szépirodalomban* (kézirat)

⁷⁵ „Kínában, amint tudós Wagner Cristophorus írja, az a bevett és törvényesen helybenhagyott szokás van, hogy miután évi átalány szerint tíz százalékkal több leány születik, mint fiú, ez a manco a természet balance-ában akként üttetik helyre, hogy a fölös számú csecsemők egy meghatározott napon a Lileu Ping szigetre összehordatnak, ott megáldatnak, beszenteltetnek, s aztán a „sárga folyóba” behajigáltatnak.” JÓKAI Mór: *A kőszívű ember fiai II.* Bp., Akadémiai, 1964, (JMÖM) 184.

⁷⁶ „Tudós Wagner a XVII. században kínai írók után azt jegyzé fel, hogy amely tigrisek a kin-tseui hegyek között laknak, az embert nem bántják...” JÓKAI Mór, *A jövő század regénye II.*, Bp., Akadémiai, 1981. (JMÖM) 152.

⁷⁷ „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”: A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa, szerk. E. CSORBA Csilla., Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006, 146.

motívumok közül a továbbiakban egy olyat emelek ki, amely a mai olvasóban több kérdést is felvethet:

„A nagyapád Ani Lui császár azon időben nagyon el volt foglalva a tatárok elleni háborúval; sok vereséget szenvedett; utoljára úgy elbúsulta magát, hogy kőből faragtatott magának tízezer harcost. Ezzel a kőhadsereggel vette magát körül; azt nem nyilazhatták le a tatárok.”⁷⁸

Ezt a szövegrészt egy 19. század végi vagy egy 20. század elején élő olvasó valószínűleg csupán mesei elemként, varázslatos anekdotaként értelmezte, ám a mai befogadóban másképp konnotálódhatnak a sorok. Az Élet és Tudomány 2022 májusában közölt egy cikket, *Jókai és a kínai kőhadsereg*⁷⁹ címmel, amely a kínai agyaghadsereg és *A leaotungi emberkék* közötti kapcsolat kérdéskörével foglalkozik. Sári László írásában egy olvasói kérdésre reflektál. A cikk Jókai forrásait nem tárja fel, viszont remekül példázza, hogy a mai kor történeti tudásával rendelkező olvasó mire fókuszál a szöveg olvasása közben. Csin Si Huang-ti (i.e. 259-210) terrakotta hadseregét csak 1974. március 29-én találták meg kútásás közben a helyi földművesek,⁸⁰ tehát Jókai mintegy 84 évvel a véletlenszerű felfedezés előtt tett utalást szövegében az agyagkatonákra. A több ezer fős agyaghadsereg létezése, mely Csin Si Huang-ti mauzóleumának része, felfedezése előtt egyáltalán nem volt benne a köztudatban, magáról a hadseregről az eddigi kutatások alapján semmilyen írott történelmi forrás nem maradt fenn.⁸¹ A császár mauzóleumáról egy történetíró, Sima Qian (i.e. 45?–89) egészen pontos leírásokat⁸² készített, ám a terrakotta hadseregről említést sem tesz. Roberto Ciarla (1951-), olasz régész Sima Qian sírleírásának hiányosságára hívja fel a figyelmet: „Sima Qian vagy nem beszélt, vagy nem tudott a temetési felajánlásokat tartalmazó gödrökről és az áldozati gödrökről, amelyeket kétezer évvel később a kínaiak büszkén a világ nyolcadik csodájának neveznek.”⁸³ Mivel nem maradtak fent egyértelműen az agyaghadsereghez köthető írásos források, a 19. századi olvasó Jókai sorait olvasva nem asszociálhatott konkrét történelmi eseményre. Jól látható tehát, hogy ugyanazt a szövegrészletet eltérő korszakokban eltérő előfeltevések és háttérinformációk alapján értelmezzük. Attól kezdve, hogy az emberek tudatában vannak az

⁷⁸JÓKAI Mór, *A leaotungi emberkék*= Uő, Mesék és regék, Bp., Révai, 1898.,51. [A továbbiakban lásd: A leaotungi emberkék]

⁷⁹SÁRI László, *Jókai és a kínai kőhadsereg*, Élet és tudomány, 2022/19, 621-624.

⁸⁰Audrey TOPPING, *Clay Soldiers: the Army of the Emperor Ch'in*, Horizon, 1977/1, 4–15.

⁸¹John MAN, *A terrakotta hadsereg*, ford.: Erdélyi András, Bp., General Press, 2007, 139.

⁸²Sima QIAN: *Shi Ji I-X.*, Peking, Zhongua Shuju, 1982.

⁸³R. CIARLA-L.LANCIOTTI-M.SCARPARI-A. WETZEL: *A terrakotta hadsereg*, ford. Leyrer Ginda, Pécs, Alexandra, 2005, 133.

1974-es régészeti felfedezésnek, a „kőkatona” fogalmának jelentésmezeje átíródott, a változó horizontok pedig megváltoztatták a szöveg filológiai kérdésköreit is.

Jókai a kőhadsereg témáját nem csak ebben a művében használta fel. Nem kisebb jelentőségű szövegében jelenik meg a kövekből faragott hadsereg mondája, mint *A magyar néphumorról*⁸⁴ című értekezésben, mely a szerző Akadémiai székfoglaló beszéde volt.⁸⁵ A kínai témát is érintő értekezést a szerző a következő sorokkal nyitja: „A humor csak szabadelmű és felvilágosult népek tulajdona. [...] Chinában nincs nyoma a humornak. Régi évkönyvekben egész halmazát fedeztem fel azon jegyzeteknek, mik kínai népmondákból gyűjtettek össze: [...] hogy készítettett Kao Ti császár kövekből hadsereget, miután élő népét az ellenség és az elemek elpusztíták...”⁸⁶ Jókai meghatározza, hogy régi évkönyvekből ismer kínai népmondákat, amelyek között szerepel a kövekből készített hadsereg története is, ennél pontosabb forrást azonban nem jelöl meg ebben a szövegrészben, az évkönyveket nem konkretizálja. A székfoglaló szövegében Jókai egy idézetten keresztül beszél ironikus, szatirikus hangvételben a kínai népről. Talán az említett évkönyveket, a korszakban hozzáférhető természettudományos irodalmat és Wagner földrajzkiadványát is felhasználta az Üstökösben, *Chinai románczok*⁸⁷ cím alatt megjelent tíz darab számozott verséhez. A versek a következő alcímmel jelentek meg: „Irta ezeket ama híres chinai költő Kaó-koas-moár-taong.”⁸⁸ A Kaó-koas-moár-tong névnek ebben az esetben nem célja a mű hitelesítése, hiszen a névről az olvasók egyértelműen Kakas Mártonra, a Jókai Mór által használt közismert álnévre asszociálhattak. Ez tehát vállaltan egy irodalmi játékként működhetett a korszakban, mely egyfajta keretet ad a szövegnek a fikció és a „tényként” kezelt referencialitás viszonylatában. A versciklus ötödik verse *A chimleangi kővitézek*⁸⁹ címmel jelent meg, és ugyanazt a témát dolgozza fel, mint *A magyar néphumorról*, és *A leaotungi emberkék* általam kiemelt részei. A vers utolsó néhány sora a következőképpen hangzik:

„...Ekkor elhagyá Xien a császár

⁸⁴ JÓKAI Mór, *A magyar néphumorról* = Uő., *Cikkek és beszédek*, V. s. a. r. H. Törő Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968, (JMÖM) 335–351.

⁸⁵ *A magyar néphumorról*. Olvasta széket foglalva jan 30. 1860. JÓKAI Mór. Magyar Akadémiai Értesítő, A Nyelv-és Széptudományi osztály közlönye, 1. kötet, 1860/1, 9-25.

⁸⁶ JÓKAI Mór, *A magyar néphumorról* = Uő., *Cikkek és beszédek*, V. s. a. r. H. Törő Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968, (JMÖM) 335.

⁸⁷ JÓKAI Mór, *A chimleangi kővitézek*, Az Üstökös, 1858/4-5

JÓKAI Mór, *A chimleangi kővitézek*, Az Üstökös, 1858/5., 36.

⁸⁸ Uő.

⁸⁹ JÓKAI Mór, *A chimleangi kővitézek*, Az Üstökös, 1858/4., 28.

Gyönyörű trónját s fényes lakását.
Mandarinjait és hölgyeit mind.
Egy hegyormot hínak Chin-Leangnak.
Arra felment, s ottan a kövekből
Vésetett magának harci népet.
Tizezernyi számu nagy csoporttal
És azok közt éle mind halálig:
Akiken sem ellenségek íja,
Sem vihar, sem hosszú út veszélye,
Még a sárga szellem kardja sem fog.
Most is áll még ott a sziklatábor,
Most is ők ott a legjobb vitézek.”

A vers ezen részletéből is kiderül, hogy a narratív szál rendkívül hangsúlyos a szövegben, szinte balladaszerű a történetvezetés. A *Chinai románczok* cím alatt megjelent versekről általánosan elmondható, hogy esztétikai értékük kevésbé jelentős, mint narratológiai vonatkozásuk. A *Chimleangi kőhadsereg* verselése időmértékes, a sorokra pedig trochaikus lejtés jellemző. Jókai saját címéhez képest sem használja következetesen a hegy nevének leírását a szövegben. Az ilyen típusú eltérés azonban nem bír nagy jelentőséggel, különböző alkotásaiban Kína nevét is sokszor egymásól eltérő formában írja le. A vers utolsó két sora az örökkévalóságra utal, hiszen a kínai császárkor, amelybe a szerző a történetet helyezi, Jókai idejében is majdnem kétezer éves múltta tekintett vissza. A jelennel való párhuzam közelebb hozta a történetet a 19. századi olvasóhoz, a mai olvasó pedig ennek is plusz jelentésmezőt tulajdoníthat, hiszen bár Jókai életében ez nem bizonyosodott be, azóta kiderült hogy valóban, „Most is áll még ott a sziklatábor”.

Jókai följegyzéseiben két alkalommal is megemlíti a kőhadsereget. Először a harmadik noteszben⁹⁰ találkozhatunk „A chimleangi kőhadsereg” címszóval, később pedig a tizenkettedik noteszben, ahol a következőképpen jelenik meg: „-Kőhadsereg 113”.⁹¹ A jegyzet mellett

⁹⁰ Jókai Mór, *Följegyzések I*, kiad. Péter Zoltán, Péterffy László, Bp., Akadémiai, (JMÖM) 1967, 131.

⁹¹ Jókai Mór, *Följegyzések II*, kiad. Péter Zoltán, Péterffy László, Bp., Akadémiai, (JMÖM) 1967, 431.

ezalkalommal egy oldalszámot is feltüntetett, amely Wagner földrajzkönyvére vonatkozik.⁹² Tehát ahogy *A leaotungi emberkéek* többi kínai történetrészének, a kőhadsereg mondájának is a *Das mächtige Kayser-Reich Sina und die Asiatische Tartarey* című Wagner könyv a fő forrása, az általa említett kínai évkönyvekről, melyeket az Akadémiai székfoglaló beszédében említ, nincs tudomásunk.

A 111. és a 114. oldal között Wagner kínai „csodahegyekről” ír. Bemutatja, hogy Kínában hagyománya van a természeti képződmények, különösen a hegyek tiszteletének. Rámutat a hitbeli különbségekre, amely a kínai és az európai népek között fedezhető fel. A földrajzkönyv elsődleges célja az ismeretterjesztés, stílusát tekintve viszont ironikus, helyenként humoros hangvételű írás. Míg az európai embernél irónia nélkül jelenik meg a szövegben, hogy a csillagok állásából jósol, addig a kínai népnek „őrült jósló szabályai” vannak, melyeket a természeti képződmények határoznak meg. A forrásból kiderül, hogy hitük szerint a hegyek kínai sárkányok lakhelyéül szolgálnak, akik az emberek szerencséjét befolyásolják. A jó módú emberek temetkezési helynek is használják a hegyek bizonyos részeit, tehát nem meglepő, hogy abban a történetben, amellyel a fejezet zárul, egy uralkodó végső nyughelyének körülményeit írta le Wagner. Jó kai nem csupán jegyzeteket készített a műhöz a noteszébe, a saját könyvtárában szereplő kötetben⁹³ láthatjuk, hogy olvasás közben piros ceruzával meg is jelölte azt a részt, amely a kőhadsereg történetének forrását képezi. A 113. oldalon a kijelölt szövegrész a következőképpen hangzik: „A Chingleang-hegyen, nem messze Jengan városától: egy barlangban nagyon sok bálványkép/ mint egy háborús hadsereg látható; számuk pedig 10.000 fölötti/, mindegyiket kemény kőből faragták/ vannak köztük kisebbek és nagyobbak: de mindegyiket egy király készítette/ aki magányosan, ezen a helyen akarta leélni az életét/ és végül ezeket elkészítette.”⁹⁴

Jókai nem minden információt vett át pontosan a német szövegből⁹⁵, és ahogy azt korábbiakban már kifejtettem, fantáziájának elemeivel egészítette ki azokat. Csia Csingi nagyapjának neve (Ani Lui) például fiktív. Ez az állítás azzal támasztható alá, hogy az

⁹² A gótbetűs német könyvben való eligazodásban és a fordításban Csikós Gréta volt segítségemre, ezúton is szeretnék köszönetet mondani Neki.

⁹³ Johann C WAGNER, *Delineatio provinciarum Pannoniae et imperii Turcici in Oriente* [kolligátumcím], 1687–1689, D322-P

⁹⁴ Johann Christoph WAGNER, *Das mächtige Kayser-Reich Sina und die Asiatische Tartarey*, Augsburg, Koppmayer, 1689, (*Delineatio provinciarum Pannoniae et imperii Turcici in Oriente*) 113. (Csikós Gréta fordítása)

⁹⁵ Pl.: A számadatot illetően Wagner tízezernél több katonáról ír, Jókai pedig kereken tízezer harcost emleget.

Akadémiai székfoglaló beszédében⁹⁶ Jókai ugyanehhez a történethez Kao Ti császár nevét használja, *A chimleangi kővitézek* című versében pedig szintén ennek a történetnek a főszereplője a Xien császár nevet viseli. Az említett Kao Ti császár egyébként a *Tsong-nu* című történelmi novellában Tsong Nu apjaként szerepel, tehát e tekintetben a szerző következetesség nélkül használja a császárneveket. Sem Ani Lui, sem pedig Xien nevű császárról nem maradt fenn történelmi forrás, nem valószínű, hogy léteztek. A császárnevek közül egyedül Kao Ti nevét említi egy Jókai korában megjelent szakmunka, Gyárfás István *A jász-kunok története 1. Az ősidőktől kezdve a magyaroknak Ázsiából kiindulásaig, 884-ig Kr. u.*⁹⁷ című műve. A mű a Han dinasztia alapítójaként említi Kao Tit. A »Tatárok«-on Jókai valószínű, hogy a Han-dinasztia idején a tartomány térségében élő nomád népeket értette, nem pedig a Kelet-Ázsia területén Kr.u. 8. században élő népcsoportokat. Ez többek között azzal igazolható, hogy egy másik művében, *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című kötet első fejezetében⁹⁸ is tatárokként hivatkozik egy népre, ebben viszont azonosnak jelöli meg Sienpi népével: „Másfelől a déli tatárok, a *Sienpi* népe támadt ellenök s a hatalmas hún nép, a helyett: hogy ellenségei ellen egyesült volna, három egymást rontó pártra szakadt, s megszűnt lenni, belviszály miatt, a Krisztus utáni első században.”⁹⁹ A fogalomhasználat igen nagyvonalú, hiszen a tatárok és a Sienpi nép mai olvasatban két eltérő népcsoportot jelöl. A Sienpi nép törzsszövetsége ugyanis a Liao-folyó környékén élt az időszámításunk előtti két évszázadban is (nomád, vándorló életmódot folytatva), és többek között a hun néppel is keveredtek.¹⁰⁰ *A magyar nemzet története regényes rajzokban* kritikai kiadásának jegyzeteiből egyértelműen kiderül az oka, hogy Jókai miért tatárokként hivatkozik a területen élő népcsoportra. A kötetben több fejezet anyagához Edward Gibbon: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*¹⁰¹ című több kötetes művét használta forrásként, melyről a kritikai kiadás a következő állítást teszi: „Gibbon is kiemeli, hogy »a tatár [Gibbon gyakran nevezi a szkitákat tatároknak] fejedelem népe vagyonának tized részét élvezi« [...] Jókai is így mutatja be a szervezeti

⁹⁶ JÓKAI Mór: A magyar néphumorról = Uő., *Cikkek és beszédek*, V. s. a. r. H. Törő Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968, (JMÖM) 335–351.

⁹⁷ GYÁRFÁS István, *A jász-kunok története 1.: Az ősidőktől kezdve a magyaroknak Ázsiából kiindulásaig. 884-ig Kr. u.*, Kecskemét, 1870, 209.

⁹⁸ JÓKAI Mór, *Nemzetbölcső* = Uő., *A magyar nemzet története*, s.a.r.: Téglás Tivadar és Végh Ferenc, Bp., Akadémiai, 1969. (JMÖM) 5-9.

⁹⁹ Uő., 8.

¹⁰⁰ OBRUSÁNSZKY Borbála, *A mongol népek története*, Bp., Farkas Lőrinc Imre, 2005., 53-55.

¹⁰¹ Edward GIBBON, *The history of the Decline and Fall of the Roman Empire* című 6 kötetes művéből Hegyessy Kálmán 2 kötetes átdolgozást készített magyar nyelven. A kritikai kiadás elsősorban Hegyessy átdolgozását használja, így én is ezt hivatkozom. HEGYESSY Kálmán, *A római birodalom hanyatlásának és bukásának története*. Pest, Ifj. Nagel Ottó, 1886.

felépítést.”¹⁰² Jókai tehát a kritikai kiadás szerint Gibbontól veszi át a nép megnevezését. A kérdéses időszakban, amikor Ani Lui császár nagyapja (feltételezett Csin Si Huang-ti) élt, a nomád népek és a törzsszövetségek keveredése pontatlanságokat okozhatott a 18-19. században a népcsoportok megnevezését illetően. Az általam már említett Gyárfás István *A jász-kunok története 1. Az ősidőktől kezdve a magyaroknak Ázsiából kiindulásáig, 884-ig Kr. u.*¹⁰³ című könyvében a szerző több helyen szintén a tatárok megnevezést használja a tárgyalt népcsoportot illetően. Ennek a kötetnek egyik meghatározó forrása¹⁰⁴ Deguignes József *Historie generale des Huns, des Tures, des Mongols, et des autres Tartares occidentaux 5. Vol. 4. Paris 1756–9.*¹⁰⁵ című kötete, melyben szintén a tatárok megnevezés szerepel, valószínű, hogy ebből a forrásból vette át Gibbon is a népcsoport nevét. A továbbiakban forrástörténeti kutatásom első sorban a kőhadsereg mondájának eredetére irányul, melynek közvetlen forrása a Wagner-könyv. Eddigi kutatásaim alapján más szakirodalmi forrásokban nem lelhető fel a történet. Sem *A leaotungi emberké*ben szereplő császárnevek, sem pedig a „tatárok” kifejezés nem található meg a Wagner-könyv kőhadsereg történetére vonatkozó részében. Az itt szereplő császárnevek valószínű, hogy Jókai fantáziájának elemei közé tartoznak, így a forrástörténeti összehasonlítás során a továbbiakban nem tekinthetők relevánsnak.

Wagner megfogalmazásában számos olyan konkrétumot olvashatunk viszont, amit össze tudunk hasonlítani az 1974-ben megtalált kínai terrakotta hadsereggel. A leírásban egy barlangról van szó, ami nem áll messze a valóságtól, hiszen Csin Si Huang-ti mauzóleuma egy hegy gyomrában található. A sírkomplexum ezen részét a mai napig nem tárták fel a kutatók, mert a feltáráshoz szükséges technika még nem áll a rendelkezésükre, egyelőre csak detektoros vizsgálat végezhető a területen.¹⁰⁶ Arról tehát még nincs pontos információnk, hogy a hegy belseje hogyan néz ki, de Sima Qian, történetíró erről részletes leírást adott¹⁰⁷. Ha a hegy gyomrában nincsenek is katonák, az bizonyos, hogy a sírkomplexum egészéhez hozzá tartozik

¹⁰² JÓKAI Mór, *Nemzetbölcső* = U.ő., *A magyar nemzet története*, s.a.r.: Téglás Tivadar és Végh Ferenc, Bp., Akadémiai, 1969. (JMÖM) 347.

¹⁰³ GYÁRFÁS István, *A jász-kunok története 1.: Az ősidőktől kezdve a magyaroknak Ázsiából kiindulásáig. 884-ig Kr. u.*, Kecskemét, 1870.

¹⁰⁴ *Uo.*: 193-195.

¹⁰⁵ Joseph de GUIGNES, *Historie generale des Huns, des Tures, des Mongols, et des autres Tartares occidentaux*, Párizs, Desaint & Saillant, 1756.

¹⁰⁶ Lásd bővebben: Jie SHI, *Incorporating all for one: The first emperor's tomb mound*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, 359-391.

¹⁰⁷ Sima QIAN: *Shi Ji I-X.*, Peking, Zhonghua Shuju, 1982. Az erre vonatkozó rész magyar fordítását itt olvashatjuk: Roberto CIARLA-Lionello.LANCIOTTI- Maurizio SCARPARI-Alexandra WETZEL: *A terrakotta hadsereg*, ford. Leyrer Ginda, Pécs, Alexandra, 2005, 131.

a terrakotta hadsereg, amely a hegytől keletre, a föld alatti sírgödrökben vigyázza a császár örök álmát.¹⁰⁸

A »bálványkép« szó, mely a realiztikus szobrokra utal, és a »háborús hadsereg« kifejezés nem vet fel további kérdéseket. A katonák száma a Wagner-könyv szerint »10000 fölötti«. A hadsereg létszámát a régészek nyolcezer főre becsülik, viszont a munkálatok még ezen a téren is folynak, pontos adatot nem tudunk.¹⁰⁹ Wagner kitér arra is, hogy a katonák méretei különbözőek, ez pedig a az 1974-ben felfedezett hadsereg esetében sincs másképp. Az agyagkatonák mérete 166 és 196 centiméter között mozog. A testmagasságot a hadseregben betöltött rendfokozat határozza meg, a közkatonák alacsonyabbak, mint a tisztek.¹¹⁰ Ez szintén alátámasztja, hogy a kínai agyaghadsereg azonos lehet azzal, amelyről Wagner, később pedig Jókai beszél. Az, hogy Csin Si Huang-ti-ra királyként hivatkozik a forrás, szintén nem vitatható, hiszen i.e. 221-ig királyként hivatkozik rá a szakirodalom is,¹¹¹ esetében csak hódításai után helyes a császári címet használnunk. Ezen kívül az európai kultúra is hatással lehetett a történetnek erre a részére. Csin Si Huang-ti egy korabeli taoista legenda nyomán az örök élet forrását kereste, nem sok sikerrel.¹¹² Ez viszont megmagyarázza azt a tényt, hogy a bekezdés utolsó soraiban az élet és a halál összemosódik, hiszen a császár a halhatatlanságot kereste. Wagner megfogalmazása munkamódszeréből következik, hiszen az atlaszban a tényszerű elemek anekdotákkal egészülnek ki.

Azt viszont Jókai és Wagner szövegében is észrevehetjük, hogy leírásai szerint a kőhadsereget nem azzal a technikával készítették el, mint az 1974-ben megtalált föld alatti katonákat. Ahogyan Jókai, úgy történeti-geográfiai forrása Wagner is meghatározza azt a technikát, amellyel a hadsereg készült. Fontos tisztázni, hogy itt egy feltehetőleg orális úton terjedő történetről beszélünk, és annak jóval későbbi írott, európai változatairól. Elképzelhetőnek tartom, hogy ez a technikai különbség csupán annak köszönhető, hogy a hadsereg elkészítése óta több mint 2200 év telt el, tegy több korszakon és nyelvterületen átívelő történet esetében pedig előfordul az információk torzulása. Az agyag és a kő egymástól nem olyan távoleső anyagnév, a magyar nyelvben is találunk példát az összefonódásukra. Ezt a Czuczor Gergely és Fogarasi János által szerkesztett Magyar nyelv szótárában a „Kő” szócikk

¹⁰⁸ Ladislav KESNER, *Likeness of No One: (Re)presenting the First Emperor's Army*, The Art Bulletin, 1995, 115-132.

¹⁰⁹ John MAN, *A terrakotta hadsereg*, Bp., ford.: Erdélyi András, General Press, 2007, 140.

¹¹⁰ *Uo.*, 158.

¹¹¹ *Uo.*, 71.

¹¹² Roberto CIARLA-Lionello.LANCIOTTI- Maurizio SCARPARI-Alexandra WETZEL: *A terrakotta hadsereg*, ford. Leyrer Ginda, Pécs, Alexandra, 2005, 131. 107.

is alátámasztja. Cuczor és Fogarasi a következőképpen határozzák meg a kő jelentését és etimológiáját:

„1) Szilárd, kemény ásvány, mely pöröly által nem lapitható, vagy nyújtható, hanem kisebb-nagyobb darabokra tördelhető, és porrá zúzható. Nemei és fajai különfélék a) alkotó anyagjára nézve: *agyagkő, mészkő, homokkő, márványkő, kovakő* stb.

2) Így neveztetnek némely másféle ásványok, és hozzájuk hasonló testek, melyek alakjukra, vagy keménységükre nézve olyanok mint a kő.”¹¹³

A „kő” fogalmának értelmezési tartománya tehát meglehetősen tág. Az elsődleges szótári jelentés egy az egyben igaz az égetett agyagra, azaz a terrakottára, a másodlagos jelentésréteg pedig még tágabb teret enged az értelmezésnek. Az agyag égetés utáni állapotára igazak a meghatározások, azonban az égetés előtti állapotra kevésbé. Az „agyagkő” fogalmát a szótár a kő meghatározásán kívül a „Fazékkő” címszó alatt említi, ahol a következőképpen szerepel: „FAZÉKKŐ, (fazék-kő) ösz. fn. Agyagkő neme, melyet metszeni és korongon nyújtani, s melyből fazekakat s egyéb edényeket készíteni lehet. (Ollaris lapis).”¹¹⁴ A metszeni és a faragni kifejezések talán már nem állnak egymástól annyira távol, mint a felrakásos technika és a kőfaragás, de azért a két technika között lévő különbség érzékelhető. P. Brestyánszky Ilona kerámia és porcelántörténeti könyvéből kiderül, hogy a kőcserép feltalálása nagyjából a Handinasztia korának végén történt meg: „A Han-dinasztika uralma i.sz. 220-ban a parasztok felkelésével megingott, majd az arisztokrácia hatalmi csoportjának harca alatt megdőlt. A Han-birodalom három részre bomlott. E korszak kerámiájából igen kevés maradt fenn. A legnagyobb vívmány a kőcserép feltalálása, amely már kaolint is tartalmaz...”¹¹⁵ A kőcserép feltalálása tehát közvetlenül a császár halála utáni századok vívmánya.

Magyar nyelvterületen is előfordul olyan jelenség, amelynek során egy kőfajta nevét („pala”) használják az „agyag” szó helyett. A Korond környéki szóhasználatot Józsa János, a Népművészet Mestere díjas kerámiaművész beszámolója támasztja alá: „Úgy tanított meg, hogy a Jáhoros-völgyből hoztam a palát a hátamon, meggyúrtam, s elkezdtem korongozni. Az öreg nem nézte jó szemmel, mert ő mezőgazdasággal foglalkozott. Végül ángyom azt mondta neki: eridj, na, mutasd meg annak a gyerekek, hogy kell a palát felhúzni!”¹¹⁶ A leírásban a

¹¹³ *A magyar nyelv szótára.*, kiad. CZUCZOR Gergely-FOGARASI János, III., Pest, Emich Gusztáv, 1865, 1039.

¹¹⁴ *A magyar nyelv szótára*, kiad. CZUCZOR Gergely-FOGARASI János, II., Pest, Emich Gusztáv, 1865, 623.

¹¹⁵ P. BRESTYÁNSZKY Ilona, *Ismerjük meg a kerámiát: A kerámia és a porcelán története*, Bp., Gondolat, 1976, 190.

¹¹⁶ JÓZSA János-SZÉKELY Ferenc, *Csak tiszta forrásból!: Látogatóban a 80 éves Józsa János korondi kerámiaművésznél, a népművészet mesterénél*, Marosvásárhely, *Népújság*, 2022/53. (2022. március 10.)

pala egyértelműen plasztikus agyagot jelent, hiszen csak ilyen állagban lehet valamit meggyúrni, vagy a korongon felhúzni. Az, hogy a technika kérdése csak megfogalmazásbeli különbség, vagy valóban más alkotói folyamatról van szó az említett szövegrészekben, továbbra is rejtély marad.

Az agyaghadsereg évezredek óta a föld alatt rejtőzött, az emberi emlékezőképesség határai és a szájhagyomány útján való terjedés pedig nem segítették elő a történet részleteinek pontos átadását. A monda ezen kívül több kultúrán és nyelven ívelt át, mire Wagnerhez, majd később Jókai Mórhoz eljutott. Minden fordítás során bizonyos információk átalakulhattak, és elveszhettek, de ugyanígy szabadon hozzá is ragadhattak új történeti egységek a népmonda magjához. A fordítás ezen általános problémájára Jean Le Rond D’Alambert *Megjegyzések a fordítás művészetéhez általában és jelen fordítási kísérlethez különösen*¹¹⁷ című esszéjében a következőképpen világít rá: „... a nyelvek közötti különbségek folytán- amelyek a szó szerinti fordítást jószerivel lehetetlenné teszik-, a fordító [...] megszabadul azon kényszersztől, hogy esetenként a pontosságot helyezze előtérbe az élvezetes stílus, vagy az élvezetes stílust a pontosság rovására. Ugyanakkor abból eredően, hogy egyszerűen nincs módja az eredeti művet pontról pontra visszaadni, a szabadságának határai veszélyes módon kitágulnak.”¹¹⁸ A fordítás tehát az eredeti műnek mindig csak variánsaként tekinthető, így a szöveg minden fordítás alkalmával valamiféle nyelvi, vagy tartalmi változást hordoz magában.

Ahhoz, hogy megtudjuk, hányféle szövegváltozat lehetett, mire Wagnerhez eljutott a történet, a *Das mächtige Kayser-Reich Sina und die Asiatische Tartarey* forrásait kell felfejtenünk. Said, a jelen dolgozatban már többször idézett *Orientalizmus* című munkájában hangsúlyozza, hogy az orientalista művek Európaszerte egymásra hivatkoznak, forrásként tekintenek egymásra: „Az általam megvizsgált, hatalmas mennyiségű szöveg egységes arculata részben annak köszönhető, hogy ezek az írásművek gyakran hivatkoznak egymásra; az orientalizmus végtére is nem egyéb, mint az egyes alkotások és szerzők idézésének zárt rendszere.”¹¹⁹ Ezt a jelenség tehát az orientalista szövegek esetében általános, a „zárt rendszer” pedig a Keletről érkező információk áramlásának korlátoltsága felől válik értelmezhetővé. A dolgozat további érveléséhez tehát elengedhetetlen, hogy ne csak Jókai Mór, hanem Wagner

¹¹⁷ Jean Le Rond D’ALAMBERT, *Megjegyzések a fordítás művészetéhez általában és jelen fordítási kísérlethez különösen* = *Kettős megvilágítás: Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*, szerk: JÓZAN Ildikó, JENEY Éva, HAJDU Péter, BALASSI, Bp., 2007, 78.-88.

¹¹⁸ Jean Le Rond D’ALAMBERT, *Megjegyzések a fordítás művészetéhez általában és jelen fordítási kísérlethez különösen* = *Kettős megvilágítás: Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*, szerk: JÓZAN Ildikó, JENEY Éva, HAJDU Péter, BALASSI, Bp., 2007, 78.

¹¹⁹ Edward W. SAID, *Orientalizmus*. ford. Péri Benedek, Bp., Európa, 2000, 49.

lehetséges forrásaira is rávilágítsunk. Tokaji Zsolt kutatása¹²⁰ nyomán tudjuk, hogy a Wagner könyv forrása Joan Nieuwhof *Het Gezantschap*¹²¹... című könyve volt, melyet 1655-ben adtak ki holland nyelven, Amsterdamban. A könyvet saját útjának élményei alapján írta Nieuwhof, aki holland követségi kísérő volt, ő azonban a könyv kiadása előtt meghalt. Halála után a bátyja kiegészítette könyvét, Martino Martini olasz jezsuita szerzetes 1655-ös kiadású *Novus Atlas Sinensis* latin nyelvű könyvének néhány története alapján. Jelen dolgozatnak nem célja a Wagner könyv forrásainak részletes tárgyalása, az viszont világosan látszik, hogy a történet számos fordításon keresztül jutott el Jókai Mórhoz.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Wagner pontosan meghatározza a kőhadsereg helyét, hiszen a kőhadseregre vonatkozó rész a következő sorokkal kezdődik: „A Chingleang hegyen, nem messze Jengan városától: van egy barlang.” Jengan városa, és a Chingleang hegység ma nem szerepel a térképen, Wagner viszont a *Das mächtige Kayser-Reich Sina und die Asiatische Tartarey* egy másik fejezetében leírja Jengan városának elhelyezkedését a Sárga folyóhoz és a nagy Birodalmi-Falhoz, Kingiansu és Sigan helyzetéhez viszonyítva.¹²² A Wagner könyv forrásait képező Joan Nieuwhof holland nyelvű könyvében és Martino Martini atlaszában is találunk olyan szövegrészt, amely Jengan városáról szól. Martino Martini *Novus Atlas Sinensis* című könyve ezen kívül tartalmaz olyan térkép mellékletet,¹²³ amelyen szerepel Jengan városa, és a mellette fekvő Chingleang hegység is. A térkép arányai természetesen nem teljesen pontosak, de egy maival összevetve látszik, hogy 1974-ben az agyaghadsereget valamivel délebbre találták meg, mint ahogy a *Novus Atlas Sinensis* térképe jelzi azt. A két helyszín egy tartományba esik, de annál nagyobb a távolságbeli különbség, minthogy azonosnak tekinthetőek legyenek. Egész Kína területéhez mérve elenyésző az a párszáz kilométer, ami köztük van, és ebben az esetben újfent fontos szerepet játszik az események között eltelt idő,

¹²⁰ TOKAJI Zsolt, *Xelenhoa – Kína legszebb asszonya a magyar szépirodalomban* (kézirat)

¹²¹ A mű teljes címe: *Het Gezantschap der Neêrlandsche Oost-Indische Compagnie, aan den grooten Tartarischen Cham, den tegenwoordigen Keizer van China: Waarin de gedenkwaardigste Geschiedenissen, die onder het reizen door de Sineesche landtschappen, Quantung, Kiangsi, Nanking, Xantung en Peking, en aan het Keizerlijke Hof te Peking, sedert den jaren 1655 tot 1657 zijn voorgevallen, op het bondigste verhandelt worden. Beneffens een Naukeurige Beschrijvinge der Sineesche Steden, Dorpen, Regeering, Weetenschappen, Hantwerken, Zeden, Godsdiensden, Gebouwen, Drachten, Schepen, Bergen, Gewassen, Dieren, et cetera en oorlogen tegen de Tartar: verciert men over de 150 afbeeltsels, na't leven in Sina getekent*

¹²² Johann Christoph WAGNER, *Das mächtige Kayser-Reich Sina und die Asiatische Tartarey*, Augsburg, Koppmayer, 1689., (Delineatio provinciarum Pannoniae et imperii Turcici in Oriente) 29.

¹²³ A latin nyelvű, 1655-ben kiadott pergamenkötésű könyv az Országos Széchényi Könyvtárban hozzáférhető. A térképmelléklet a 44. és a 45. oldal között duplaoldalként van befűzve (XENSI imperii sinarum provincia tetria). Ennek a kiadásnak a térkép mellékletei online nem elérhetőek, így a függelékben a holland nyelvű fordítás digitalizált térképe van feltüntetve. A térképek azonosak.

és a Kínán belül is szájhagyomány útján terjedő népmondák formálódása, mégsem lehet teljesen eltekinteni az eltéréstől, mert a két helyszín nem egyezik pontosan.

Dolgozatomban arra tettem kísérletet, hogy körüljárjam, Jókai Mór szövegeiben milyen szerepet játszik a korszakot több szempontból meghatározó orientalizmus. A szerző többféle műfajban készült, kelettel kapcsolatos szövegeinek átfogó keresztmetszetét vizsgáltam a szerzői névhasználat kérdéskörén és forrástörténeti kutatásokon keresztül. Részletesen foglalkoztam a „kőhadsereg” mondájának eredetével, melyet első sorban Jókai Mór *A leaotungi emberkék*¹²⁴ című szövege és Wagner földrajzkönyve¹²⁵ alapján vizsgáltam. Összességében könnyen elképzelhetőnek tartom, hogy a monda a kínai agyaghadsereg hagyományának európai átíratként olvasható. Márai Sándor *Az öreg* című publicisztikájában vetette papírra, hogy Jókai olykor nem csak a múltra, hanem a jövőre is képes volt reflektálni: „»Az öreg« mindent tudott és mindent megmondott, száz kötetben, előre. Az élet pontosan és szolgáian utánozta a költő látomásait.”¹²⁶ *A leaotungi emberkék* és a kínai agyaghadsereg kérdéskörében ez a megállapítás helytállónak bizonyul.

¹²⁴ JÓKAI Mór, *A leaotungi emberkék*= Uő, Mesék és regék, Bp., Révai, 1898.,

¹²⁵ Johann Christoph WAGNER, *Das mächtige Kayser-Reich Sina und die Asiatische Tartarey*, Augsburg, Koppmayer, (Delineatio provinciarum Pannoniae et imperii Turcici in Oriente) 1689.

¹²⁶ MÁRAI Sándor, „*Az öreg*”, = Uő., *Sok a nő? Publicisztika 1940–1942*, Bp., Helikon, 2012., 125.

Bibliográfia

Források

A császárfiú álma: mese, színpadra írta dalszövegekkel HORVÁTH Péter, rendezte NOVÁK János, Kolibri Gyermekek-és Ifjúsági Színház, 105 perc. Bemutató időpontja: 2018. november 17.

Dr JANKÓ János, *Gróf Széchenyi Béla Kelet-Ázsiai utazása*, Vasárnapi Ujság, 1897/7 (febr. 14.), 102.

Gróf BETHLEN Ödön, *Eredeti levelek Chinából. I.*, Vasárnapi Ujság, 1868/49-50.

GUIGNES, Joseph de, *Historie generale des Huns, des Tures, des Mongols, et des autres Tartares occidentaux*, Párizs, Desaint & Saillant, 1756

GYÁRFÁS István, *A jász-kunok története I.: Az ősidőktől kezdve a magyaroknak Ázsiából kiindulásáig. 884-ig Kr. u.*, Kecskemét, 1870, 209.

GYÁRFÁS István, *A jász-kunok története I.: Az ősidőktől kezdve a magyaroknak Ázsiából kiindulásáig. 884-ig Kr. u.*, Kecskemét, 1870

HEGYESSY Kálmán, *A római birodalom hanyatlásának és bukásának története*. Pest, Ifj. Nagel Ottó, 1886

Ismeretlen szerző, *Kinrimdöczögmények*. Bolond Istók, 1904/9. 10.

Johann C WAGNER, *Delineatio provinciarum Pannoniae et imperii Turcici in Oriente* [kolligátumcím], 1687–1689, D322-P

JÓKAI Mór, *A chimleangi kővitézek*, Az Üstökös, 1858/4-5

JÓKAI Mór, *A jövő század regénye II.*, Bp., Akadémiai, 1981. (JMÖM) 152.

JÓKAI Mór, *A látható Isten*, Koszorú, 1879/1, 481-493.

JÓKAI Mór, *A leaotungi emberkék*, Bp., Ifjúsági, 1954

JÓKAI Mór, *A leaotungi emberkék*, *Pesti Hírlap*, 1890/315–319.

JÓKAI Mór, *A leaotungi emberkék.*, Bp., Singer és Wolfner, 1933

JÓKAI Mór, *A leaotungi emberkék*= Uő, *Mesék és regék*, Bp., Révai, 1898

JÓKAI Mór, *A magyar néphumorról* = Uő., *Cikkek és beszédek*, V. s. a. r. H. Törő Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968, (JMÖM) 335–351.

JÓKAI Mór, *Boltom és parlamentem*, Az Üstökös, 1862/16., 122.

JÓKAI Mór, *Chinai furcsaságok*. Az Üstökös 1863/23., 179

JÓKAI Mór, *Dekameron II.*, Bp., Révai, 1928, 44-49.

JÓKAI Mór, *Egy asszonyi hajsza*, Bp., Akadémiai, 1976. (JMÖM) 267-405.

Jókai Mór, *Följegyzések I*, kiad. Péter Zoltán, Péterffy László, Bp., Akadémiai, 1967, (JMÖM) 131.

JÓKAI Mór, *Följegyzések II*, kiad. Péter Zoltán, Péterffy László, Akadémiai, Bp., 1967, (JMÖM) 771.

JÓKAI Mór, *Nagy hullás van Chinában*, Az Üstökös, 1862/4., 1.

JÓKAI Mór, *Nemzetbölcső* = Uő., *A magyar nemzet története*, s.a.r.: Téglás Tivadar és Végh Ferenc, Bp., Akadémiai, 1969. (JMÖM) 5-9.

JÓKAI Mór, *Tsong-nu*, Remény, 1851/ 3, (szeptember 5.), 97-107.

JÓKAI Mór: *A kőszívű ember fiai II.* Bp., Akadémiai, 1964, (JMÖM) 184.

JÓKAI Mór: *A magyar néphumorról* = Uő., *Cikkek és beszédek*, V. s. a. r. H. Törő Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968, (JMÖM) 335–351.

KREITNER Gusztáv, *Gróf Széchenyi Béla kelet-ázsiai utazása: India, Japán, China, Tibet és Birma országokban*, Bp., Révai testvérek, 1882.

LÓCZY Lajos, *A Khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása*, Királyi magyar Természettudományi Társulat, 1886

QIAN, Sima, *Shi Ji I-X.*, Peking, Zhongua Shuju, 1982.

WAGNER, Johann Christoph, *Das mächtige Kayser-Reich Sina und die Asiatische Tartarey*, Augsburg, Koppmayer, 1689, (Delineatio provinciarum Pannoniae et imperii Turcici in Oriente)

Szakirodalom

A magyar nyelv szótára, kiad. CZUCZOR Gergely-FOGARASI János, II., Pest, Emich Gusztáv, 1865, 623.

A magyar nyelv szótára., kiad. CZUCZOR Gergely-FOGARASI János, III., Pest, Emich Gusztáv, 1865, 1039.

CIARLA, Robert. -Lionello.LANCIOTTI-Maurizio.SCARPARI-Alexandra WETZEL: *A terrakotta hadsereg*, ford. Leyrer Ginda, Pécs, Alexandra, 2005, 133.

CIARLA, Roberto,-Lionello.LANCIOTTI- Maurizio SCARPARI-Alexandra WETZEL: *A terrakotta hadsereg*, ford. Leyrer Ginda, Pécs, Alexandra, 2005, 131

D'ALAMBERT, Jean Le Rond, *Megjegyzések a fordítás művészetéhez általában és jelen fordítási kísérlethez különösen = Kettős megvilágítás: Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*, szerk: JÓZAN Ildikó, JENEY Éva, HAJDU Péter, BALASSI, Bp., 2007, 78.

„Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”: A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa, szerk. E. CSORBA Csilla., Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006, 146.

FOUCAULT, Michael, *A szavak és a dolgok*, Bp. Osiris, 2000

HAJDU Péter, *Jókai Ázsiai utópiája A jövő század regényében*, Literatura, 2019/3, 327.

ISER, Wolfgang, *A fiktív és az imaginárius*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Bp., Osiris, 2001

JÓKAI Mór, *A látható Isten*, Koszorú, 1879/1, 481-493.

JÓZSA János-SZÉKELY Ferenc, *Csak tiszta forrásból!:Látogatóban a 80 éves Józsa János korondi kerámiaművésznél, a népművészet mesterénél*, Marosvásárhely, Népiújság, 2022/53. (2022. március 10.)

KÁRPÁTI Aurél, *Kulcs Jókai regényeihez*, Az Est Hármakönyve, 1925, 277-281

HANKISS János, *Európa és a magyar irodalom: A honfoglalástól a kiegyezésig*, Bp., Singer és Wolfner, 1942, 479-500.

KESNER, Ladislav, *Likeness of No One: (Re)presenting the First Emperor's Army*, The Art Bulletin, 1995, 115-132.

KISS A. Kriszta, *Egy „nyelvi álarc” születése és kiteljesedése: Kakas Márton, Jókai „házi szelleme”*= Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2020/35-36, 257-275.

LENGYEL Dénes, *Jókai népmeséi és anekdotái*, A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve., Petőfi Irodalmi Múzeum–Képzőművészeti Alap, 1964., 111-125.

- LI, Xiuzhen Janice, *Standardisation, Labour Organisation and the Bronze Weapons of the Qin Terracotta Warriors*, London, UCL Institute of Archeology, 2011
- MAN, John, *A terrakotta hadsereg*, Bp., ford.: Erdélyi András, General Press, 2007, 140.
- MAN, John, *A terrakotta hadsereg*, ford.: Erdélyi András, Bp., General Press, 2007, 139.
- MÁRAI Sándor, „Az öreg”, = Uő., *Sok a nő? Publicisztika 1940–1942*, Bp., Helikon, 2012., 125.
- MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora II.*, Bp., Akadémiai, 1960, (JMÖM) 114.
- OBRUSÁNSZKY Borbála, *A mongol népek története*, Bp., Farkas Lőrinc Imre, 2005., 53-55.
- P. BRESTYÁNSZKY Ilona, *Ismerjük meg a kerámiát: A kerámia és a porcelán története*, Bp., Gondolat, 1976, 190.
- RAJKA László, *Jókai és a Pitaval*, ItK, 1936, 46-60.
- SÁRI László, *Jókai és a kínai kőhadsereg*, Élet és tudomány, 2022/19, 621-624.
- SHI, Jie, Incorporating all for one: *The first emperor's tomb mound*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, 359-391.
- SURÁNYI Beáta, *Kicsinyítő képzelet: Jókai Mór: A leaotungi emberkék = Az emlékező képzelőerő*, Bp., Reciti, 2021, 35.
- TODOROV, Tzvetan, *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*, Bp., Napvilág, 2002
- Tokaji Zsolt, *Xelenhoa – Kína legszebb asszonya a magyar szépirodalomban* (kézirat)
- TOPPING, Audrey, *Clay Soldiers: the Army of the Emperor Ch'in*, Horizon 1977/1, 4–15.
- ZSIGMOND Ferenc, *Jókai*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1924, 55.